

ПИТАННЯ КУЛЬТУРОЛОГІЇ, ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ

УДК 130.2 + 78.071.1

Северинова Марина Юрійівна,
доктор мистецтвознавства, доцент,
професор кафедри теорії та історії культури
Національної музичної академії України
ім. П. І. Чайковського
e-mail: mseverinchik@gmail.com

ЗНАЧЕННЯ ТА РОЛЬ АРХЕТИПІВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ

У статті досліджуються архетипи, їх значення та роль у контексті сучасної гуманітарної думки. За основу взято дослідження С. Кримського, які яскраво відобразили онтологічні тенденції сучасної вітчизняної гуманітаристики у теоретичних пошуках осмислення феномена "архетип". Архетипи розглядаються, з одного боку, як універсальна базисна категорія культури, з іншого – як такі, що є характерними для ментальності певної етно-національної спільноти. Йдеться про етнічні та національні архетипи. Важливим вважається співвідношення національних архетипів як універсальній національній культурі та універсальних архетипів культури.

Ключові слова: архетип, універсалія, культурний архетип, національний культурний архетип, первообраз, С. Кримський.

Северинова Марина Юрьевна, доктор искусствоведения, доцент, профессор кафедры теории и истории культуры Национальной музыкальной академии Украины им. П.И. Чайковского

Значение и роль архетипов в отечественной гуманитаристике

В статье исследуются архетипы, их значение и роль в контексте отечественной гуманитарной мысли. За основу взяты исследования С. Крымского, ярко отразившие онтологические тенденции современной отечественной гуманитаристики в теоретических поисках осмысления феномена "архетип". Архетипы рассматриваются, с одной стороны, как универсальная базовая категория культуры, с другой – как являющиеся характерными для ментальности определенной этно-национальной общности. Речь идет об этнических и национальных архетипах. Важным считается соотношение национальных архетипов как универсальной национальной культуры и универсальных архетипов культуры.

Ключевые слова: архетип, универсалія, культурный архетип, национальный культурный архетип, первообраз, С. Крымский.

Severynova Maryna, Sc.D. in Arts, Associate Professor, Professor of the Department of Theory and History of Culture at the Ukrainian National Tchaikovsky Academy of Music

The significance and role of archetypes in the domestic humanities

The article investigates the archetypes, their significance and role in the context of domestic humanitarian thought. It is based on the research of the S. Krimsky, which brightly

has reflected ontological trends of modern domestic humanities in search of theoretical understanding of the phenomenon "archetype". Archetypes are considered, on the one side as a universal basic category of culture, on the other as being typical of the mentality of certain ethno-national community. It is an ethnic and national archetypes. Is considered an important ratio of national archetypes as universals of national culture and universal archetypes culture.

Key words: *archetype, universal, cultural archetype, the national cultural archetype, prototype, S. Krimsky.*

Одним із найбільш продуктивних дослідницьких шляхів гуманітаристики сьогодення вважається звернення до універсалій культури, до яких відносяться і архетипи. Народившись ще за часів Античності, проблема архетипів як універсальних культурних феноменів існує й сьогодні – як філософська, історична, культурологічна, психологічна, мистецтвознавча і навіть соціально-політична домінанта. Історичний досвід свідчить про зростаючу потребу вирішення проблеми архетипів у культурі – з одного боку, про виникнення все нових і нових наукових можливостей для цього – з іншого. Звідси витікає дуже важливе для наших часів теоретичне наукове завдання. Останні роки особливо позначилися докорінними змінами у ставленні до навколишнього світу: можна констатувати усвідомлення його складності, нелінійності, неоднозначності; відбувається зростання ролі особистості і суб'єктивного чинника у пізнанні. Усе це зумовлює перегляд ставлення до явища архетипу в культурі. Адже поняття архетипу ще не набуло змісту, відповідного окресленим змінам. У зверненні до архетипів ми, власне, і вбачаємо створення цілісної картини, що синтезує "калейдоскопічну мозаїчність" світу, його розірваність, розрізненість, де різноманітні за проявом поняття та сутності важко досягнути лише раціонально, за допомогою логіки. Мова йде про надто витончене сприйняття світу як цілого на рівні поза-свідомого, про те, що існує до свідомості. Отже, специфіка досліджуваної проблеми полягає у пошуку архетипів як інваріантних форм мислення, універсалій культури, завдяки яким простежується генеза смислопороджувальних актів у культурі. Проблема буття архетипів у культурі, продовжуючи привертати увагу дослідників, й досі не знайшла вирішення ані як достатньо узагальнена, ані водночас як детально розроблена культурознавча модель у всьому розмаїтті її конкретних виражень. А отже, ця проблематика залишається актуальною.

Відзначимо, що розгляду архетипів як універсалістичних імплікацій у сучасній українській гуманітарній думці приділено щільну увагу вітчизняними науковцями (З. Босик, С. Кримський, Л. Левчук, В. Личковах, О. Оніщенко, Ю. Павленко, О. Поліщук, М. Попович та ін.). Сучасні вчені спираються на традиції західноєвропейських науковців і на першоджерела української гуманітаристичної думки, а саме універсалістичні світоглядні ідеї Г. Сковороди, П. Куліша, М. Костомарова, П. Юркевича та ін.

Існування архетипів як універсалій культури – це існування первосмислів-первообразів, які є духовною причиною їх спільності у різних культурах, їх загальнолюдського значення. Тим більший інтерес викликають архетипи, що є характерними для ментальності тієї чи іншої етно-національної спільноти.

Йдеться про етнічні та національні архетипи, які формують у свідомості людини образи власної культури, дозволяють усвідомлювати й відчувати її самобутність, традиції, інтенції. Національна своєрідність культури базується на взаємопов'язаних глобальних цінностях: "універсально-загальнолюдське міститься в індивідуально-національному, котре стає значним саме своїм оригінальним досягненням цього універсально-людського" [2, 111].

Отже, аналізуючи архетипи, можна сказати, що їх буттєвість найкраще виявляється в архетиповому уявленні етносу. Найбільш цікавим для сучасних науковців є можливість виявити національну своєрідність втілення того чи іншого архетипу в окремо взятій культурі, дослідити його варіативність, співвіднести з певним етапом розвитку людської свідомості та суспільства. Як справедливо зауважує Зоя Босик, термін "національний архетип", на перший погляд, видається еклектичним, суперечливим, оскільки архетип є найширшою й універсальною одиницею [5]. Проте, на думку багатьох інших дослідників, це не зовсім так. С. Аверінцев слушно зауважує: "Володіння будь-яким архетипом не може бути для того чи іншого етносу ані перевагою, ані недоліком. Архетипи – це стандарти поведінки, що обертаються на уявлення" [1, 111].

Ведучи мову про архетипи, необхідно відзначити, що в ході своєї еволюції ці феномени перетворюються саме із загальнолюдських категорій на категорії національні. Розглянемо докладніше даний процес.

Як відомо, в основі усіх культурних феноменів лежать первинні прамоделі. Архетипи є одними з основних, формуючих художній світогляд у цілому та на перших етапах формування етносу (за К. Юнгом). У чистому вигляді архетипи знаходять відображення у фольклорі, обрядах, народних звичаях – це архетипи батьківщини, життя, смерті, радості, страждань, матінки-землі, героя, долі та ін. Такі архетипи споконвічно перетворюють життя людини на осмислене, не дозволяють зануритися у стихії Хаосу й Абсурду сучасного світу. Такі архетипи, як первообрази або праобрази, несуть символічні смисли, але водночас зберігають свою реальність. К. Юнг [19] наполягав на тому, що позасвідомість конкретної людини має можливість виносити на поверхню свідомості тільки образи власної національної культури, тобто ті, що є близькими та зрозумілими індивіду-носію тих чи інших культурних традицій та навичок. Підкреслимо: певні образи, що виникають у глибинах психіки, виходять за межі того або іншого ареалу. Інакше кажучи, людина підсвідомо звертається не лише до традицій своєї культури, а й до усіх давніх культур (Єгипту, Індії, Китаю, Античної Греції та ін.). Таким чином, спираючись на думку К. Юнга, можна сказати про генетичну культурну пам'ять усього людства. У певні моменти така пам'ять стає дуже загостреною, і тоді виникає почуття глибокої причетності до культурної символіки усього людства.

Отже, модифікуючись у процесі історичного розвитку, архетипи зберігають у собі ті генокоди (первообрази), що відповідають етнокультурам як частинам загальносвітової культури і представлені в національних образах культури. А тому зрозуміло, що національна культура є відображенням історичного досвіду "в його індивідуально-неповторному, етнічно своєрідному відображенні" [10, 15]. Архетипи, "як символи колективної ідентичності, що належать, наприклад, до однієї нації, втілюють ціннісний-смысловий домострой етносу" [7, 78]. В основі архети-

пів – норми і засоби поведінки, притаманні усім людям в усі історичні періоди. У повсякденні ми розмовляємо мовою надцінностей, використовуємо велику кількість філософських ідей та принципів, але вживаємо їх несвідомо. По мірі усвідомлення фундаментальних (або ж універсальних) категорій у нас з'являється можливість проникнення до ціннісно-сміслового арсеналу архетипів, що формують національну ментальність того чи іншого народу.

Культурні архетипи є базисними елементами культури, що формують константні моделі культурного життя і можуть бути двох типів – універсальні культурні архетипи та етнічні. На відміну від універсальних архетипів культури, етнічні культурні архетипи являють собою константи національної духовності, які виражають та закріплюють основоположні властивості етносу як культурної цілісності. У кожній національній культурі домінують свої етнокультурні архетипи.

Етнокультурні архетипи складають основу національної духовності, яка виражає та закріплює властивості та особливості певного етносу як культурної цілісності. Вони є базовою моделлю духовної культури, що включає етнічний досвід народу у новий історичний контекст (сприяючи його соціальній адаптації у сучасному суспільстві) та є проекцією у майбутнє. Суттєвим є те, що етнокультурні архетипи визначають особливості світогляду, характер, усну народну творчість та історичну долю народу. Самі етнокультурні архетипи мають символічну природу, їх можна знайти в галузі смислових та ціннісних орієнтацій. Важливо підкреслити, що етнічні архетипи можуть "не спрацьовувати" у чужому для них соціокультурному середовищі. Свідомість предків створює свою певну культуру, у якій утворюється певний набір духовних персонажів, котрі зберігаються у ноосфері (за В. Вернадським) як архетипи. Людина, яка знаходиться у такому соціокультурному середовищі, "притягує" до себе ці первообрази, якщо вона сама відповідає цій культурі. Якщо людина знаходиться у чужому соціокультурному просторі, вона також буде "притягувати" їх до себе, проте навряд чи буде їх розуміти та "використовувати", адже вони є чужими для її свідомості й не відображають її екзистенцію.

Таким чином, архетип в етнокультурі необхідно розглядати як щось близьке та рідне у духовному сенсі, як таке, що визначає спосіб існування. "Рідні" у культурологічному сенсі архетипи зрозумілі людині, вона може їх використовувати, здобувати духовне та екзистенційне задоволення. Проте можливо припустити: якщо людина достатньо довгий термін знаходиться у чужому соціокультурному середовищі, її свідомість може підкоритися новій культурі, і вона вже зможе використовувати архетипові образи нової культури як свої рідні, застосовувати їх у своєму буттєвому середовищі, утворювати з ними спілкування.

Відзначимо, що архетипи є складовою універсальних структур культурної свідомості та всього "ціннісно-сміслового універсуму" (за С. Кримським) загалом, який не зводиться лише до культури, а містить три підсистеми – "природу в ракурсі її інформаційних можливостей, виражених у ноосфері; цивілізацію в ракурсі її культурних потенцій і практичних реалізацій; монадне буття в ракурсі ціннісно-сміслової діяльності індивідуального соціуму (етносу або особистості)" [8, 28].

Слід наголосити, що С. Кримський визначає величезний потенціал багатоманітних проявів архетипового базису. Дослідник спостерігає достатньо ве-

лику кількість відмінностей навіть серед таких споріднених, братніх народів, як українці та росіяни. Про це писав у свій час ще М. Гоголь, підкреслюючи: якщо "росіяни за архетипами свого менталітету намагаються здебільше піднятися над буттям у вищі виміри екзистенції, то українці прагнуть увійти у склад буття" [9, 66]. С. Кримський пояснює це зокрема тим, що у російській культурі аж до XVII ст. включно переважав агіографічний жанр, тобто мораль розраховувалася на святих та мучеників, "тоді як в Україні поряд з "життями святих" розвивалися в цей період не менш інтенсивно інші жанри, в тому числі, практичні аспекти філософської думки. Ми вже не кажемо про традицію візантизму у російській ментальності, з якою дисонував архетип етнічної цінності особи в українському способі життя" [9, 66]. Саме такі суперечності ведуть до різного "прочитання" національних архетипів, адже "треба враховувати не тільки сузір'я можливостей етнічного єднання, а й ситуації неможливостей" [9, 67].

С. Кримський досить прискіпливо розглядає відмінність між нацією та етносом і доходить висновку, що у процесі вільного розвитку та боротьби за свою незалежність нація може опинитися у ситуації, коли вона знаходиться у протистоянні до загальнолюдських цінностей, архетипів. Адже відомо, "що нація, на відміну від етносу, характеризується розвиненою системою суспільної самосвідомості, наявністю власної держави чи боротьби за неї" [9, 67]. Отже, продовжуючи роздуми С. Кримського, зазначимо, що саме у наш суперечливий час, коли нав'язуються певні догми, посилюється інтерес до розуміння національного менталітету та його складових (національного характеру, ідеї ідентичності) через глибинні архетипи, що осідають у колективному позасвідомому. Адже тоді "архетип" виступає не просто як абстрактна величина та предмет певного теоретизування, а як втілення "колективного досвіду народу", який не завжди є позитивним, сповнений протиріч (як, приміром, досить трагічний архетип "розкол", за А. Большаковою). Адже, як пише російська дослідниця, "сплеск інтересу до "архетипів" – їх пізнання, але й подолання – зараз викликаний і кризою національної ідентичності, пошуками шляхів її відновлення" [4].

Підкреслимо, що національні архетипи постають у ролі соціальної пам'яті, мають незмінну, позачасову структуру, де архетипові первообрази постійно розвиваються, наповнюються новими смислами. Звернення до архетипів не означає повернення в минуле. З цього погляду архетипи як культурні тексти несуть у собі не лише минулі й дійсні смисли, але й готують ґрунт для створення майбутніх нових смислів, забезпечують зв'язок часів (О. Потебня) між традиціями різних історичних періодів: "Це особливий методологічний ракурс, в якому, завдяки перетворенню минулого на певний символ, твориться сутність майбутнього. Тобто, архетипи – це культура поперед нами" [11, 186]. Це означає, що культура є потенційно діалогічною, адже в історичному процесі існуючі, але забуті смисли в будь-який момент можуть ожити. У ході діалогу смисли знов згадаються й оживуть в оновленому (у новому контексті) вигляді. Таким чином, сталі формули у вигляді архетипів у художній творчості осмислюються по-новому, допомагаючи сприймати архетипи у формі традицій в дусі свого часу і, включаючись у безкінечний ряд своїх попередників, несуть у собі ще не розкриті смисли, ідеї і образи.

Українська культура, поза сумнівом, належить до однієї з найдавніших культур світу. Розвиток її ґрунтується на пізнанні не тільки своїх культурних архетипів. Етнокультурний процес в Україні полягає у передаванні культурних цінностей, традицій і досвіду інших народів, елементів світової культури і світового історичного досвіду. Такий колективний досвід, виражений в архетипах, найяскравіше простежується у тих національних культурах, "які втілюють долю й історичний досвід народів" [7, 79]. І навпаки, усі національні архетипи розкриваються в контексті універсальної світової культури, де відбувається безперервний діалог культур.

Проте, коли йдеться про співвідношення національних архетипів, як універсальній національної культури та універсальних архетипів культури, виникає певна розбіжність з погляду їх співіснування. Сучасне розуміння архетипів як універсальних феноменів неможливо розглядати поза глобалізаційними процесами, головною ознакою яких є "рух універсалізму"; "з'явилася навіть метафілософія універсалізму" [13, 49]. Архетипи все більше нагадують "вислизаючі універсалії та цілісності" (О. Панарін) буття.

Останнім часом проблемі співвідношення універсалізму та етнонаціонального присвячено багато праць. У зв'язку з інтеграцією людства все частіше термін "універсальний" пов'язують з поняттям глобалізації, яка провокує деконструкцію національних особливостей різноманітних культур. Глобалізаційні процеси, що відбуваються в культурі, почали пояснювати з позицій розриву з універсалістськими ідеалами Нового часу, "<...> які приблизно до середини ХХ століття втілювалися в культурі того або іншого народу переважно в національній формі. Глобалізація в такому разі виглядає як анулювання ("реконструкція") ідеалів епохи Просвітництва та їх заміна новими, проте в очищеному від ідіоетнічної форми вигляді, оскільки національних (державних) меж вона не визнає" [6, 5] або змінює позитивні ідеали на негативні.

У даній статті розглядаються всезагальні архетипи як універсалії культури з погляду загальнолюдських соціокультурних цінностей і позиції С. Кримського, який пов'язує ці цінності з конкурентоздатністю народів у часи посткультури. Проте вони "<...> не визначають архетипи їх національної самовизначеності та буттєвої укоріненості, – пише С. Кримський. – Тому загальнолюдське постає не як базисне, а як надбудовне явище (розбивка наша. – М. С.), яке виникає на верхніх поверхах здійснення процесів регіонально-етнічної диференціації людства" [9, 65]. Перефразовуючи А. Тойнбі, якщо нація – це здатність етносу втілювати "історичний універсум", то національні культурні архетипи – це здатність етносу втілювати архетиповий досвід усього людства. Отже, архетипи – з одного боку, є носіями загальних, універсальних властивостей об'єктивного світу, а з іншого – в них репрезентовано суб'єктивно-національний (ідіоетнічний) компонент, що становить національну своєрідність світогляду.

Викликають зацікавленість і міркування С. Кримського стосовно платонівського принципу надбудови всезагального над індивідуальним. Вчений наголошує, що упродовж століть цей принцип опинився в опозиції до номіналістичних, плюралістичних та скептичних течій. Однак, у сьогоденнішньому філософському дискурсі на перший план висувається "вже не абсолютність світової

ідеї, Бога чи матерії як універсальної субстанції, а заперечення усякої абсолютизації. За таким принципом ціле не виключає плюралістичність форм свого функціонування, кожна з яких може стати індивідуальним виразом загального. І навпаки..." [8, 64-65]. Отже, український мислитель наполягає на тому, що у сучасному культурному просторі нові інтелектуальні стратегії створюють умови для виникнення "репрезентації універсального в індивідуальному".

Для існування архетипів як універсальних культурних феноменів у пост-культурному та прото-культурному просторі необхідні кілька чинників: складна структурність, інтегральність, динамічність, поліфункціональність, які "забезпечують смислову цілісність суб'єкта і світу" [6, 10]. Іншими словами, архетипові образи необхідно розглядати відповідно до настанови одного із засновників сучасної культурологічної науки Л. Уайта, який спирається на розуміння культури як "цілісної системи, що самоорганізується", на можливості досягнути комплексного синтетичного знання про світову культуру в її синхронічному та діахронічному аспектах.

Відтак, повернемося до проблеми розвитку української культури в аспекті виявлення її архетипового ядра. Як вже йшлося, оскільки в колективному позасвідомому всі архетипи співіснують поряд, попри свою хронологічну співвіднесеність і власну ієрархію, то одні шари можуть стихійно виходити на поверхню, інші – опускатися вглиб. Тож і з-поміж усього універсального набору архетипів кожен етнос актуалізує лише певні одиниці, які й можна назвати "національними архетипами".

Н. Лисюк, аналізуючи ідеї С. Кримського, резюмує: "Якщо йти від загальної системи архетипів до побудови окремої етнічної їх ієрархії – тим шляхом, яким пішов С. Кримський, – це дозволить з'ясувати національну своєрідність цієї системи, виявити її доміанти і, зрештою, визначити ту ранню стадію, на якій "зациклена" етнічна свідомість, що дасть можливість принаймні поставити етнопсихологічний "клінічний діагноз". А це робити необхідно, оскільки у розвитку етносу, як і у розвитку людини, як здається, можуть існувати певні "патогенні зони", про наявність яких свідчать константні, постійно повторювані сновидіння на індивідуальному рівні і стабільні, протягом тисячоліть відтворювані на етнічному рівні – в колективній формі, – міфи, причому в різних жанрах фольклору і видах народного мистецтва відповідно до структури їх жанрової системи" [12, 266]. Проте, на нашу думку (і в цьому ми збігаємося з українською дослідницею), зведення конкретного явища народної культури до його архетипу нічого не дає. Н. Лисюк бачить вихід у необхідності визначити ті чи інші архетипи "з певними психічними характеристиками етносу (людини)" у контексті історичного розвитку та соціокультурних процесів. На наш погляд, такий підхід вже не відповідає сучасному стану дослідження будь-якої національної або етнічної культури. Тому розглядати сутність архетипів тільки з позиції структурної антропології або психоаналізу – неможливо. Домінантою сучасних досліджень повинні стати синтезовані дослідження на стику онтології, тео-онтології, гносеології, феноменології та інших методів дослідження, які певною мірою можуть, на перший погляд, не збігатися, проте, саме в них здійснюється "прорив" не у "пост-культуру" (за В. Бичковим), а у "прото-культуру" (за М. Епштейном), яка набуде такого значення для України, як свого часу період Проторенесансу для великої епохи Ренесансу в Італії.

Досліджуючи архетипи в українській культурі, С. Кримський поділяє їх за принципом рівності у культурі. Серед загальнолюдських універсалій дослідник називає, по-перше, довічні архетипи – Істину, Добро, Красу. По-друге, це універсальні архетипічні символи (формула триєдності буття, символіка протилежностей: світло – тінь, плоть – дух, розумність порядку – хаос, досконалість кола – невизначеність лабіринту тощо). Окрім вище названих загальнолюдських констант, додаються запропоновані М. Гайдеггером універсальні концепти, що розкривають екзистенційне життя людини, а саме: Дім – Поле – Храм.

С. Кримський став одним із найперших, хто спробував виокремити певні сталі національні архетипи. Серед інваріантних компонентів універсальних структур української культури він перш за все називає такі архетипи, як філософія серця (визначення філософії Г. Сковороди Д. Чижевським та принцип індивідуальності і внутрішнього відчуття Бога у філософії П. Юркевича), морально-естетичні цінності (як шлях у Вічність, сферу добра і краси у творчості М. Гоголя), гармонійне єднання з природою (яскравий приклад – творчість Т. Шевченка), Софійність, Слово (символічний світ Біблії, за Г. Сковородою) [7]. Саме ці константи пов'язані з ментальністю українського народу, його національною своєрідністю та духовністю, що викристалізувалася у греко-слов'янській православній традиції Київської Русі, втілювалася у Києво-Могилянській академії, у християнсько-антропологічних працях П. Могили, Г. Сковороди, І. Гізеля та ін. і, нарешті, існують у сучасному бутті українського народу.

С. Кримський зосереджує увагу на концепції філософії серця як національному архетипі, що набув у вітчизняній теоретичній рефлексії назву "кордоцентризм". Відзначимо, що традиційно "філософія серця" пов'язується з релігійними аспектами буття, тому поняття "кордоцентризм" відображує пізнавальні здібності "серця" (підкреслюється чуттєво-емоційне та морально-етичне відношення людини до Бога, Абсолюта, Космосу). Кордоцентризм розуміється як національна особливість через морально-емоційне, "сердечне" бачення світу.

"Філософія серця" – це образ емоційного життя, пов'язаний з українським емоціоналізмом (більш творчим, ніж побутовим) та психологічною рухливістю, або орган сприйняття Бога та центр морального життя і духовності людини. Українські філософи – дослідники у цій галузі спиралися на інтерпретації категорії "серця", розроблені ще за часів античності Платоном (який розглядав "серце" з точки зору образу чуттєво-емоційних схильностей), а у середньовіччі – Августином Блаженным, як символ духовності та моральності людини, розуміючи її (людину) у онтологічному аспекті цілісності людини та всесвіту в цілому. Тобто мається на увазі "духовне серце", як про це говориться у Священному Писанні. Взагалі у християнстві архетип, а далі – символ серця дуже вагомий, оскільки саме в ньому поєднуються найважливіші особливості людини: душа та розум. Як пише В. Михалевич, "серце символізує центр особистості, через який пізнається Бог <...>, в якому відбувається спілкування з Богом, поєднання з Богом. Звідси народжується кордоцентризм" [15, 87].

Концепція філософії серця посідає значне місце у працях Г. Сковороди. Для українського мислителя філософія серця – це мікрокосмос людини, його внутрішній світ, основа людяності. В його концепції "серце" стає архетипом-

символом метафізичної основи божественності людини, її ідеальної сутності та онтологічної реальності. На відміну від тогочасної новоєвропейської традиції, яка вважала найголовнішим у людині розум та розумові здібності, Сковорода розвиває основоположні ідеї християнської патристики і наполягає на тому, що найголовнішим у людини є "духовне серце": "Чисте серце <...> є Дух Святий, дух віддання, дух благочестя, дух премудрості, дух поради, дух нетлінної слави і камінь віри <...> Глибоке серце людина є <...> , а що ж серце, коли не душа?" [17, 116]. Йдеться про серце, що розуміється не лише як дух, але й як "істинна людина", "розумова" істота: "У серці людини лежить джерело тих явищ, які закарбовані особливостями, що не впливають з жодного загального поняття чи закону. Розум, "голова" керує, планує, але "серце" – породжує" [18].

Бачення цієї проблеми в дусі філософії серця прослідковуємо у сучасних дослідженнях українських вчених С. Кримського, М. Поповича, О. Забужко, В. Жмиря та інших. Разом з тим сучасна українська дослідниця Н. Більчук [3] вважає, що така інтерпретація є однобічною і не відбиває специфіки кордоцентризму, ототожнюючи його з ученнями про "серце" та з "філософією серця", і таким чином розділяючи поняття "філософія серця" та "кордоцентризм". У цьому плані, за Н. Більчук, перспективним є комплексний аналіз і розвиток з урахуванням соціальної проблематики "філософії серця", у якій центральне поняття – "серце" дозволяє органічно поєднати в людині її духовну, моральну, почуттєву та вольову сутності в єдине ціле, представити як цілісну особистість.

Таким чином, сучасна українська наукова думка трактує архетип серця як внутрішній мікрокосмос людини, через який можна пізнати Абсолют, Макрокосмос. Таке розуміння обумовило традиційне для ментальності українців поглиблене, особистісне сприйняття Бога, сердечну забарвленість релігійних почуттів, що знайшли своє втілення як у музичному церковному мистецтві, так і у композиторській творчості.

Типовий не тільки для української культури архетип філософії серця органічно входить до загальнолюдської культури і характеризується як онтологічністю, так і антропоцентричністю, що добре прослідковується в літературній творчості Г. Сковороди, Т. Шевченка, Л. Українки, М. Коцюбинського, П. Тичини; у музичній творчості М. Лисенка, П. Гулака-Артемівського, С. Людкевича, Л. Ревуцького, Б. Лятошинського і практично всіх сучасних українських композиторів.

Онтологізм та антропоцентризм, як основа українського художнього світогляду, посилюється архетипами Слова та Софійності світу, що розглядається як Книга, Текст Бога [7, 81], тобто як Книга символів. Продовжуючи традиції Г. Сковороди, який розглядав любов до Бога як любо-мудріє, варто сказати, що символічне значення цього архетипу полягає у поетичному втіленні вищої мудрості і краси. У старогрецькій думці Софія постає як жіноче начало, що доповнює (а не суперечить) Логос (уявлення про знання). В українській культурі архетип Софійності символізує образ Діви Марії, що впродовж віків символізував упорядкованість буття серед хаосу.

Що стосується архетипу природи, то у широкому смисловому значенні вітчизняна думка розглядає його як органічний зв'язок природного і соціального, як материнське родове начало. Українські митці звертаються до архетипу

природи, з одного боку, як до бажання повернутися до першоджерел природи, знайти гармонію взаємовідносин людини і природи, з іншого – архетип несе морально-трагедійний контекст, застереження, відчайдушний крик до усього людства замислитись щодо своїх вчинків, змінити варварське ставлення до природи на мудрість у ставленні до неї (прикладом може слугувати "Музика рудого лісу" Є. Станковича).

З появою християнства, визнання символічного світу, світу знаків посилюється ще один архетип – Слова. Це процес переселення Божого духу в людське тіло через Слово Боже. Слово стає плоттю і живе серед нас [7, 84]. Так, Г. Сковорода поєднує Святе Письмо (зокрема, Старий Завіт) із античною поезією. Як справедливо зазначає Д. Чижевський, поруч з Біблією Г. Сковорода завжди ставить античних мислителів і насамперед – Сократа і "Боговидця Платона, піднесено ставиться до релігійних текстів Філона Александрійського, Климента Александрійського, Оригена та ін., як єдиних "у своєму символічному значенні" (за Д. Чижевським). Вивчаючи архетип Слова, С. Кримський розглядає його навіть як скорочений міф, що перегукується з лосєвською концепцією – за О. Лосєвим, не тільки буття визначає свідомість, але й свідомість визначає буття. Більш того, думка втілюється, стає тілом: Дух відчувається фізично, як тіло, і тіло стало смыслом, тобто в реальному житті зникне саме розходження духу і тіла [14, 504].

Крім вище означених архетипів, для розуміння процесів художньої творчості С. Кримський виділяє ейдетичні образи української культури, що мають транснаціональні смисли. До них належать українські народні пісні (наприклад, "Їхав козак за Дунай"). Ритміка кінської ходи має реліктове, ейдетичне значення для багатьох народів – у пісні відображується кінський топот, а також "реліктова танцювальність", притаманна для всієї індоєвропейської культури, адже танок – один із засобів смислоутворення. Як інший приклад, наводиться пісня "Віють вітри", де затверджується загальний для різних культур ейдос вітру як символу стихії.

Підсумовуючи, слід відзначити: архетипи уявляють собою абсолютні цінності, які протягом всієї історії людства набувають різноманітної смислової забарвленості, нових смислових нашарувань і, водночас, відкривають шляхи для перманентного відновлення-пробудження вже усталених змістів. Цей процес відображає інваріантний змісту досвіду нації. За С. Кримським, "актуалізація такої інваріантності означає, що предметним полем історичної дії у всезростаючому масштабі стає зіставлення всіх часів, через порівняння яких і вилучається стале, те, що не підпадає під владу плинності" [9, 70]. Тому можна сказати, що архетипи пов'язують історично-часові вектори горизонталі й вертикалі та репрезентуються у певному сенсі як позачасові. Взагалі ж виникнення таких інваріантних культурних феноменів як архетипи виявляє прагнення людини віднайти константи буттєвості, що завжди є опорними, надійними, абсолютно-ціннісними.

Література

1. Аверинцев С. Архетипы / Сергей Аверинцев // Мифы народов мира : Энциклопедия. В 2-х т. – Т.1. – М. : Советская энциклопедия, 1980. – С. 110–111.
2. Бердяев Н. Русская идея / Николай Бердяев // Вопросы философии. – 1990. – № 1. – С. 77–145; № 2. – С. 87–155.

3. Більчук Н. Л. Кордоцентризм як методологічний принцип цілісного розуміння людини та її місця в суспільстві: автореф. дис... канд. філос. наук: спец. 09.00.03. – Соціальна філософія та філософія історії / Н. Л. Більчук. – Харків, 2001. – 16 с.
4. Большакова А. Ю. Проблема бинарного архетипа в современной теории и литературе / А. Ю. Большакова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.sgu.ru/files/nodes/35573/bolshakova.doc
5. Босик З.О. Архетипові мотиви весільної обрядовості Середньої Наддніпряниці : їх специфіка та еволюція : дис. ... кандидата культурології: спец. 26.00.01. – Теорія та історія культури / Босик Зоя Олександрівна. – К. : НУКіМ, 2010. – 216 с.
6. Даниленко Л. В. Универсальное и идиоэтническое в культуре (на примере языковой картины мира в сравнении с научной) : дис. ... канд. ист. наук : спец. 24.00.01 – Теория и история культуры / Даниленко Лариса Владимировна ; Ин-т монголоведения, буддологии и тибетологии Сибирского отделения РАН. – Улан-Удэ, 2003. – 141 с.
7. Кримський С. Б. Архетипи Української культури / С. Б. Кримський // Вісник Національної академії наук України : загально-наук. та громад.-політ. журн. – 1998. – № 7–8. – С. 74–87.
8. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. – К. : Вид-во ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
9. Кримський С. Перспектива нового тисячоліття та зміна стратегій соціального інтелекту / С. Кримський // Магістеріум. Історико-філософські студії – К. : Національний університет "Киево-Могилянська академія", 1998. – Вип. 1. – С. 63–70.
10. Кримський С. Ранкові роздуми : зб. статей. – К. : Майстерня Білецьких, 2009. – 120 с.
11. Крымский С. Б. Философия как путь человечности и надежды / С. Б. Крымский. – К. : Курс, 2000. – 308 с.
12. Лисюк Н. Поняття архетипу в народній культурі / Н. Лисюк // Дух і літера. – 2001. – № 7–8. – С. 262–276.
13. Личковах В. Універсалізм і регіоніка в сучасній етнокulturології / Володимир Личковах // Культурологічна думка : щорічник наук. праць. – К. : Інститут культурології Академії мистецтв України, 2010. – № 2. – С. 48–53.
14. Лосев А.Ф. Из ранних произведений / А.Ф. Лосев. – М. : Правда, 1990. – 655 с.
15. Михалевич В.В. Трансформація символу центру в західноєвропейській культурі : дис. ... канд.культурології : спец. 26.00.01. – Теорія та історія культури / Віктор Вадимович Михалевич. – К. : НАУ, 2010. – 203 с.
16. Потебня А.А. Слово и миф / А.А. Потебня. – М. : Правда, 1989. – 282 с.
17. Сковорода Г. Повне зібрання творів : [у 2-х т.] / Григорій Сковорода. – К. : Наукова думка, 1972. – Т.1. – 523 с.
18. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/chyph/chyph05.htm>
19. Юнг К. Г. Об архетипах коллективного бессознательного / К. Г. Юнг Архетип и символ // Карл Георг Юнг. – М. : Издательство "Ренессанс" СП "ИВО-Сид", 1991. – 212 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.koob.ru.

References

1. Averintsev S. Arkhetipy / Sergei Averintsev // Mify narodov mira : Entsiklopediia. V 2-kh t. – Т.1. – М. : Sovetskaia entsiklopediia, 1980. – С. 110–111.
2. Berdiaev N. Russkaia ideia / Nikolai Berdiaev // Voprosy filosofii. – 1990. – № 1. – S. 77–145; № 2. – S. 87–155.
3. Bilchuk N. L. Kordotsentryzm yak metodolohichni pryntsyp tsilisnoho rozuminnia liudyny ta yii mistisia v suspilstvi: avtoref. dys... kand. filos. nauk: spets. 09.00.03. – Sotsialna filosofiia ta filosofiia istorii / N. L. Bilchuk. – Kharkiv, 2001. – 16 s.
4. Bol'shakova A. Iu. Problema binarnogo arkhetipa v sovremennoi teorii i literature / A. Bol'shakova [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa : www.sgu.ru/files/nodes/35573/bolshakova.doc

5. Bosyk Z.O. Arkhetypovi motyvy vesilnoi obriadovosti Serednoi Naddnyprianshchyny : yikh spetsyfyka ta evoliutsiia : dys. ... kandydata kulturolohii: spets. 26.00.01. – Teoriia ta istoriia kultury / Bosyk Zoia Oleksandrivna. – K. : NUKiM, 2010. – 216 s.
6. Danilenko L. V. Universal'noe i idioetnicheskoe v kul'ture (na primere iazykovoï kartiny mira v sravnenii s nauchnoi) : dis. ... kand. ist. nauk : spets. 24.00.01 – Teoriia i istoriia kul'tury / Danilenko Larisa Vladimirovna ; In-t mongolovedeniia, buddologii i tibetologii Sibirskogo otdeleniia RAN. – Ulan-Ude, 2003. – 141 c.
7. Krymskyi S. B. Arkhetypy Ukrainkoï kultury / S. B. Krymskyi // Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy : zahalno-nauk. ta hromad-polit. zhurn. – 1998. – № 7–8. – S. 74–87.
8. Krymskyi S. B. Zapyty filosofskykh smysliv / S. B. Krymskyi. – K. : Vyd-vo PARAPAN, 2003. – 240 s.
9. Krymskyi S. Perspektyva novoho tysiacholittia ta zmina stratehii sotsialnoho intelektu / S. Krymskyi // Mahisterium. Istoryko-filosofski studii – K. : Natsionalnyi universytet "Kyievo-Mohylianska akademiia", 1998. – Vyp. 1. – S. 63–70.
10. Krymskyi S. Rankovi rozдумы : zb.statei. – K. : Maisternia Biletskykh, 2009. – 120 s.
11. Krymskii S. B. Filosofiia kak put' chelovechnosti i nadezhdy / S. B. Krymskii. – K. : Kurs, 2000. – 308 s.
12. Lysiuk N. Poniattia arkhetypu v narodnii kulturi / N. Lysiuk // Dukh i litera. – 2001. – № 7–8. – S. 262–276.
13. Lychkovakh V. Universalizm i rehionika v suchasniï etnokulturolohii / Volodymyr Lychkovakh // Kulturolohichna dumka : shchorichnyk nauk.prats. – K. : Instytut kulturolohii Akademii mystetstv Ukrainy, 2010. – № 2. – S. 48–53.
14. Losev A.F. Iz rannikh proizvedenii / A.F. Losev. – M. : Pravda, 1990. – 655 s.
15. Mykhalevych V.V. Transformatsiia symvolu tsentru v zakhidnoievropeiskii kulturi : dys. ... kand.kulturolohii : spets. 26.00.01. – Teoriia ta istoriia kultury / Mykhalevych Viktor Vadymovych. – K. : NAU, 2010. – 203 s.
16. Potebnia A.A. Slovo i mif / A.A. Potebnia. – M. : Pravda, 1989. – 282 s.
17. Skovoroda H. Povne zibrannia tvoriv : [u 2-kh t.] / Hryhorii Skovoroda. – K. : Naukova dumka, 1972. – T.1. – 523 s.
18. Chyzhevskyi D. Narysy z istorii filosofii na Ukraini / D. Chyzhevskyi [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://litopys.org.ua/chyph/chyph05.htm>
19. Iung K. G. Ob arkhetipakh kollektivnogo bessoznatel'nogo / K. G. Iung Arkhetip i simvol // Karl Georg Iung. – M. : Izdatel'stvo "Renessans" SP "IVO-SiD" , 1991. – 212 s. [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa : www.koob.ru.